

КУЛТУРАТА ВО ДОКУМЕНТИТЕ ОД СТРАТЕГИСКИ КАРАКТЕР

доц. м-р Александар Јорданоски,

Национален конзерваторски центар - Скопје, a.jordanoski@hotmail.com

Апстракт

Во трудот се анализира содржината на Националната стратегија за развој на културата 2026 - 2030, како документ што нуди опсежна и темелна анализа за состојбата на културата во РС Македонија. Преку критички и аналитички осврт се разгледуваат институционалната поставеност и функционалноста на културниот систем, моделите на финансирање, рационализацијата на установите и процесот на децентрализација. Посебно внимание е посветено на заштитата на културното наследство, интегрираната заштита, дигитализацијата, недостигот од стручен кадар и потребата од расчистување на долгогодишната документациона проблематика. Трудот ги обработува и можностите за економско активирање на културното наследство преку туризмот, концесиите, јавно-приватните партнерства и културните и креативните индустрии. Воедно, се отвораат прашањата за даночната политика, инвестициите, законската регулатива и улогата на македонскиот јазик како дел од културниот и идентитетскиот континуитет на државата. Оттогаш до денес речиси ништо не е направено по ова прашање. Увидите извршени од Националниот конзерваторски центар во последниве години констатираат забрзана деградација токму на тие објекти, кои предолго биле оставени на листа на чекање. Кај голем дел од нив состојбата е значително влошена, а некои дури ги изгубиле и својствата за евидентирано културно наследство. Дополнителен проблем претставува и ретката населеност во руралните средини каде што најчесто се наоѓаат овие објекти. Само со јасно согледување на оваа состојба ќе може да се утврдат приоритетите за заштита и соодветно да се планира буџетот за културното наследство во Министерството за култура и туризам.

Клучни зборови: *културно наследство, стратегија, туризам, финансирање, децентрализација.*

ОПШТА РАМКА

Националната стратегија за развој на културата 2026 - 2030 изработена од Министерството за култура и туризам претставува опсежна и темелна анализа за состојбата на култура во РС Македонија, особено за постоечката институционална рамка и нејзината ефикасност. Стратегијата дава одличен пресек од досегашниот модел на функционирање на системот, неговиот јавен ефект, детектирање на слабостите, како и предлози за подобрување на системот и негов оптимален ефект како во културен производ така и во финансиска рационалност

Преголемата мрежа установи е клучниот фактор за обамноста на државниот апарат и неговата нефункционалност. Клучен фактор за создавање национални установи е политиката, но ни и структурата, или, пак, реалната потреба на дадена општествена средина, особено не темелна повеќесекторска анализа за потребата од нивно создавање. Така, се јавува редунадноста од установи, дополнителни а непотребни, потоа преклопување на надлежности, до апсурдност од нивно основање.

Наспроти тоа, Кавадарци, како град кој покажува функционалност на локалното општествено живеење, формира нова самостојна локална установа - Локалниот вински музеј за Регионот Тиквеш и еден депанданс на Локалниот музеј-галерија - Кавадарци - Музејот на мирис и вкус, отворен во 2013 година, во чиј состав во 2018 година е промовирана Спомен-соба на

бардот на македонската изворна народна песна, Никола Бадев, и сето ова без средства од буџетот на Министерството за култура и туризам, притоа, нема ниту една национална установа.

Во делот за *финансирање*, од приложените анализи, видливо е дека буџетот е потрошувачки, тром, нефункционален, односно социјално згрижувачки на вработените лица во националните установи. Културата е движечка сила на општеството, оттука буџетот подразбира да е развоен, со економска логика, да биде двигател на процесите. Буџетот на Министерството за култура и туризам, особено на држава на која по секоја основа ѝ се оспорува идентитетот, автентичната култура и автохтоната културолошка генеза, треба да има стимулирачки буџет за уметниците и стручните работници во заштитата на културното наследство. Тоа подразбира креативност, инвентивност, нови идеи. Во спротивно, ризикуваме да го стимулираме просекот, па дури и потпросекот, што е спротивно на креативната мисла на уметноста, односно културата. Од креативна благородна професија ќе се претвори во социјална служба за заштита на неспособните, неталентирани и нестручните, кои, пак, треба да го заштитуваат националниот интерес во културата, препознатливиот белег за постоење на еден народ.

Во делот за *рационализација на установите*, како и заради константниот недостаток на кадар нужно се наметнува потребата од спојување на сродни установи. Како најочигледен пример тука се Кинотеката на РС Македонија, Агенцијата за филм и Вардар филм. Според демографските карактеристики на државата, како и според продуктивноста на работните обврски во оваа област, една установа сосема ќе ги задоволи потребите. Слично е и со Националниот конзерваторски центар и Конзерваторскиот центар - Скопје. Установи со речиси идентична дејност, но со различна територијална надлежност, а истовремено со рапиден пад на оспособен стручен кадар. Најрационалното решение тука е припојување на Конзерваторскиот центар – Скопје кон Националниот конзерваторски центар, со што ќе се зајакне матичната улога на централната установа за заштита на недвижното културно наследство. Поновите установи формирани последниве неколку години не се релевантни ниту за анализа, бидејќи клучен фактор за нивно основање е дневниот политички пазар.

Довршувањето на *децентрализацијата* е еден од клучните моменти за растоварување на буџетот на Министерството за култура и туризам, и преземање на таа одговорност од страна на локалната самоуправа. За да имаме реална децентрализација, односно финансирање на локалните установи од реален буџет, потребно е реконпонирање на даночниот систем, поточно, финасиска распределба даноците што ќе може реално да ја опсужува децентрализацијата, што е во надлежност на Министерството за финансии. Ова значи и прекин на начинот на финансирање преку блок-дотации. Примерот со Град Скопје и програмата за музејска дејност е многу очигледен пример дека овој начин на финасиско работење во културата треба да биде што поскоро надминат. Имено, до 2017 година преку блок-дотациите КЗ за музејска дејност Министерството за култура на Градот Скопје му преведуваше околу 16.000.000 денари за програмски средства. Тие средства понатаму Градот ги распределува меѓу Музејот на Град Скопје и Зоолошката градина - Скопје, и еден мал дел одат кај Културно-информативниот центар - Скопје. Ова значи дека Музејот добива околу 8.000.000 денари програмски средства, од кои близу половина одат за годишни режиски трошоци. Значи, за остварување на музејската дејност, според податоците до 2017 година остануваат околу 4.000.000 денари за самата установа. Дополнително, Музејот, како локална установа се јавува и на Годишните конкурси за финансирање проекти по одделни области и активности од културата. За овие средства добиени преку блок-дотациите, национална установа треба да осмисли сериозна програма.

Бројните *фолклорни фестивали* наместо реперезент на традицијата се претвораат во панаѓур на школски екскурзии. Оттука, забелешката за нивно ревидирање и категоризирање е сосема на место.

Во делот за *издаваштвото* забразно треба да се работи на нови форми за допир до читателите. Поддршката на домашните автори апсолутно треба да биде приоритет, особено за творците на литература за деца и млади. Таквата литература создава здрав поколение кое и ќе создава нови идеи во културата и ќе го зачувува и заштитува веќе создаденото богатство и културно наследство.

Културните и креативните индустрии се најголемиот економски потенцијал во културата. Тие се блиски до нематеријалното културно наследство. Заштитата на занаетите, и нивниот материјален и нивниот нематеријален облик, треба да добиваат континуирана и засилена финансиска поддршка, особено во делот за пренесување на знаењата, вештините и практиките на младите генерации. Тука е изворот на создавање на креативните индустрии во културата. Во овој дел треба да се размислува и за даночни ослободувања на лицата кои сè уште ги практикуваат занаетите.

Во *меѓународната соработка* треба да се овозможи работа и за странските стручни работници во делот за непосредната конзервација и раставрација на културното наследство преку добивање работни дозволи. Ова станува веќе насушна потреба, бидејќи се работи за исклучително чувствителна професионална способност, познавање на техники и технологии на дејствување, како и на долгиот временски период за оспособување на домашниот кадар.

ЗА ЗАШТИТАТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО И ТУРИЗАМОТ

Културното наследство веќе е поделено, термилошки официјализирано и поделено во три класи, како недвижно, движно и нематеријално, па во документи од стратески карактер така и би требало да се практикува. Термилошката разработка на *недвижно културно наследство, библиотечна и музејска дејност, заштита на аудиовизуелните добра, нематеријално културно наследство, фолклор и културни предели*, уште на самиот почеток создава непотребни детали, кои се вообичаени при подетална елаборација.

Во делот за *заштита, зачувување и користење на културното наследство* целото внимание треба да се насочи кон искористување на можностите што ги нуди интегрираната заштита, односно *вкупноста од мерки за зачувување и активно вклучување на недвижното културно наследство во животот на заедницата како фактор на одржлив општествен развој, особено во областа на планирањето и уредувањето на просторот, инвестиционата изградба, заштитата на животната средина и природата и друго*, што, пак, е во корелација со официјалната европска дефиниција од 1976 година, односно *сите мерки што имаат крајна цел обезбедување долговечност на наследството, грижа за неговото одржување во соодветна изградена или природна животна средина, определување на неговата намена и негово приспособување кон потребите на општеството*. Всушност, во овие две дефиниции се содржи суштинската поврзаност на културното наследство со туризмот и креирањето силна економска гранка.

Понатаму, *плановите за управување со недвижното културно наследство*, дефинирани како *плански документ во кој субјектот задолжен за работите на управување со културното добро ги планира мерките и активностите за заштита на културното наследство* се појдовна основа, поточно, почетен документ од плански карактер кој овозможува реално и системско

искористување на законските можности во насока на економско заживување и ползување на културното наследство. Тука, пред сè, мислам на локалната самоуправа.

Овие планови, пак, се директно поврзани со *користењето на културното наследство* кое се однесува на *користење по пат на концесија и јавно приватно партнерство*, тука се и *посебните одредби* кои се однесуваат на *вршење стопанска дејност во заштитено во недвижно културно наследство и друго недвижно добро заштитено според одредбите на Законот за заштита на културното наследство*. и *користењето име или облик на културно наследство за комерцијални цели*.

Ако веќе самото Министерство за култура го припои кон себе и туризмот како оперативна гранка за туристичка експлоатација на културното наследство, тогаш во таа насока и мора да се движи политиката не дејствување. Македонскиот Законот заштита на културното наследство е донесен веќе 22 години, а во овој дел, како логистичка поддршка на туризмот, е значително визионерски поставен, ги содржи сите неопходни параметри за внесување економска логика во заштитата и користењето на културното наследство.

Анализите за заштитата на културното наследство во многу документи, па и во овој се сведуваат на констатација на институционалната поставеност и состојбата, дали заводите треба да се одвојат од музеите или тоа прашање сè уште е економски неисплатливо, кадровска неекипираност и немање просторни услови за работа!? Ваквите констатации се повторуваат од документ во документ веќе 20-ина години, речиси без никакво поместување од мртва точка.

Наспроти тоа, ја имаме визијата за економско ползување на културното наследство, вградена како законска рамка пред 22 години, негово целосно ставање во служба на туризмот и градење силна економска гранка што ќе влијае и врз идентитетскиот момент на државата. Значи, и покрај тоа што имаме Закон за заштита на културното наследство донесен во независна Македонија, ние сè уште сме заложници на обичајното право и навиките од 90-тите години на XX век. Затоа, многу внимателно треба да се пристапува кон констатацијата „системот има слабости“, бидејќи системот е управуван од човечки ресурс, што значи не е до моделот на функционирање, туку е до човекот управува и дејствува во тој систем.

Стручниот кадар во заштитата на културното наследство не е веќе намален, туку е пред целосно исчезнување. Ако се земе тука недостатокот на кадар и во изборно звање ситуацијата станува апокалиптична, и тоа без исклучок во секоја професија што ја допира заштитата. Ова особено е забележливо во недвижното културно наследство и недвижност по намена.

Дигитализацијата на културното наследство треба да биде составен дел од работниот ден во заштитата на културното наследство. Засега се сведува како проект во најава кој никако да ја заокружи целината 20-ина години. Централна улога како збирно место каде што треба да се собираат ресурсните податоци за оваа област е Управата за заштита на културното наследство, која треба да овозможува и регулира ниво на достапност, а исклучително важна улога имаат и ИНДОК-центрите, точката каде што се генерираат податоците, и што е уште поважно, претворањето на аналогните податоци во дигитални.

Што се однесува до *безбедноста на културното наследство*, односно *нелегалната трговија* таа има уредна законска рамка, недостасува потребно ниво на човечки кадар во Управата за заштита на културното наследство и неколку лица кои ќе работат на безбедноста во стручните установи за заштита, барем во неколкуте поголеми матични установи.

Вистинското планирање на финансиските средства во заштитата на културното наследство, како и политиката на делување зависи од расчистувањето на натрупаната документација за културното наследство, особено за недвижното - сакралното и профаното градителско наследство, како и археолошките локалитети. Во стручните установи постои бројна необработена документација која се однесува на *евидентираниот*, односно *регистрираниот* културно наследство, главно, креирана во 70-ите и 80-ите години од XX век. Поминати се речиси

50 години, па и повеќе од бројните увиди во овој период преку кои се ставени бројни објекти во делот на евидентираното културно наследство, со намера, понатаму, доколку се утврдат потребни вредности, да преминат во регистрирано културно наследство. Ова се доминантно објекти од XVIII и XIX век. Оттогаш до денес речиси и да не се направило ништо по ова прашање, а увиди извршени последниве години од Националниот конзерваторски центар констатираат забрзана деградација токму на тие објекти, бидејќи предолго биле на листата за чекање, па состојбата кај голем дел од објектите е значително влошена, некои дури и ги изгубиле својствата да бидат дури во делот на евидентирано културно наследство, демографската слика во руралните средини, каде што најчесто се наоѓаат овие објекти, е исклучително ретка населеност. Само расчитувањето на оваа слика ќе ни даде јасна претстава што ни е потенцијален предмет на интерес за заштита, следствено и планирање на буџетот за заштита на културното наследство во Министерството за култура и туризам.

Заштитата на културното наследство треба да генерира капитал и вредности, а не да биде буџетски товар. Вклучувањето на локалната самоуправа во пристапноста до културното наследство е од круцијална важност. Тука се мерките: **321** - Подобрување на квалитетот на живот во руралните средини, **322** - Обнова и развој на селата и **323** - Зачувување и унапредување на традиционалните вредности во руралните подрчја од Агенцијата за финансиска поддршка на земјоделството и руралниот развој, кои беа активни до 2018 година. Овие мерки директно овозможуваа логистичка поддршка за создавање или обнова на предусловите на културниот, односно руралниот туризам.

ИНВЕСТИЦИИ, ЛЕГИСЛАТИВА И ДАНОЧНА ПОЛИТИКА

Во делот за *инвестиции* Министерството за култура и туризам апсолутно треба да се насочки кон обнова на постоечките просторни капацитети кои, главно, се стари 50 години и повеќе, но стои констатацијата дека и установите недоволно подготвени побаруваат средства на годишно ниво.

Нормативното уредување на културата треба да го следи развојот и трендовите во културата, начинот на живеење и потребите кои потекнуваат од тој начин кои забрзано се менуваат. Во однос на заштитата апсолутно јавниот повик, односно годишните конкурси треба законски да бидат преместени во последната четвртина од годината.

Даночната политика има главна улога во забрзаниот развој на културата и растоварување на буџетските средства. Во делот на заштитата вистински финансиски ефект, како и зголеман квантитет за заштита на објекти ќе има со намалувањето на ДДВ од 18 % на 5 % на градежните материјали за имателите на културното наследство. Цената на градежните материјали што се употребуваат во конзерваторско-реставраторските процеси кај недвижното културно наследство значително влијае врз финансиската конструкција на секоја интервенција. Воедно, недостатокот на квалификувана работна сила дополнително ја зголемува вкупната цена на овие зафати, што ја наметнува потребата од олеснителни мерки во овој сегмент од заштитата на културното наследство. Заштитата на културното наследство претставува благородна, но истовремено исклучително скапа дејност. Без разлика дали имател на културното наследство е државата, верските заедници или приватни лица, финансиските трошоци за интервенции остануваат високи.

Во таа насока, намалувањето на данокот на додадена вредност (ДДВ) од 18 на 5 % за градежните материјали, како и за останатите материјали што се вградуваат во конзерваторско-реставраторските процеси, ќе има повеќекратен позитивен ефект. Оваа мерка ќе ја намали финансиската тежина на заштитата на културното наследство, ќе го забрза темпото на

реставрација и ќе овозможи поголем број успешно завршени проекти, што ќе придонесе кон зачувување и ревитализација на културните добра.

МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК

Заштитата и негувањето на македонскиот стандарден јазик е подигнато со новото законско решение и формирањето на Инспекторатот за употребата на македонскиот стандарден јазик. Она на што треба да се внимава е на уредноста на службената документација кој излегува од извршната, законодавната и судската власт, како и од органите на државна управа. Службената документација еден ден ќе биде *архивски материјал*, ќе биде проучувана, па оттука е од исклучително важност таа да биде и графички и лингвистички уредна, бидејќи ќе биде сведок на нашето време и каков однос сме воспоставиле кон македонскиот јазик.

АКЦИСКИ ПЛАН

Во делот на Акцискиот план кој се однесува на заштитата на културното наследство, а со оглед дека овој домен се разработува со посебна стратегија, посоодветно е да се дадат само општите насоки на развој, односно да се посочат потребите од реформи, особено во делот на финансирање, легислатива, инфраструктура и капацитети. Навлегувањето во конкретни активности може да води кон колизија со конечната верзија на Стратегијата за заштита на културното наследство.

Во Акцискиот план се предвидува „впишани најмалку 3 културни добра на листите на УНЕСКО“ - имајќи предвид дека досега се регистрирани само 4 недвижни добра со највисока категорија на исклучителна вредност, како и тенденцијата на регионалните заводи вештачки да ја намалуваат категоријата на најзначајните добра со цел да ги задржат во сопствена надлежност, ваквото планирање е нереално. Треба да се има предвид дека прогласувањето на светско културно наследство не зависи од желбите на државата, а критериумите на УНЕСКО сè повеќе се заоструваат.

Во Акцискиот план се предвидува „Изработка и доставување на иницијатива до Министерството за образование и наука за воведување студиски програми на трите циклуси на високото образование за заштита, управување и презентација на културното наследство“, со показател на успех: „Изработена и доставена иницијатива до Министерството за образование и наука“. Периодот од 5 години веројатно би требало да покаже и повидливи резултати во овој период.

Советот на Европа постојано укажува дека еден од главните проблеми на културната политика е финансиската зависност на културните установи, како и моделите на правни интервенции (именување директори и управни одбори и сл.)¹, што му дава на Министерството за култура и туризам речиси целосна контрола над установите. Иако овој проблем се нотира во рамките на приоритетна област 3, нему не му се посветува доволно внимание во рамките на Акцискиот план.

Во денешно време културната политика не може да се врзе исклучиво за „културата“ во традиционална смисла, игнорирајќи ги значајните промени настанати во масовната продукција и консумпција на културата. Културата треба да има улога во сите аспекти на креирање на политиката - од просторно планирање, инфраструктура, образование, туризам, национални малцинства итн. Ова налага создавање одредени тела во рамките на Министерството за култура и туризам кои ќе вршат истражувања и предлози за стимулација на дебатите околу овие прашања и изнаоѓање опции за трансфер на споделувањето на одговорностите меѓу различните државни сектори - формирање на посебно одделение одговорно за вклучување на културните императиви

¹ <https://www.culturalpolicies.net/database/search-by-country/country-profile/category/?id=24&g1=1>

во други области на политиката, развој на стратемски партнерства со други министерства заради изготвување заеднички проекти, градење односи со локалните власти, универзитетите, бизнис-секторот и граѓанското општество, со цел да се поттикне соработката со културниот сектор и да се стимулираат иновациите во културата.

Успешното спроведување на дејноста на Министерството за култура и туризам претпоставува одредени активности во насока на негово внатрешно реструктурирање, како и менување на прифатените практики. Во тој контекст, на пример, соодветно е да се спроведе зајакнување на Одделението за стратемско планирање, креирање политики и следење со цел проактивно градење капацитети за проучување на политиките и нивното влијание, надгледување на развојот на културниот сектор, собирање и анализа на статистички податоци, соработка со Државниот завод за статистика.

Неопходно е зголемување на буџетот за култура во делот на инфраструктурно обновување на објектите од областа на културата со прецизна динамика, а потребно е и поголема посвета и на библиотечната и на архивската дејност.

Во поглед на културното наследство, документот предвидува „донесување Програма за спроведување на постапките за валоризација/ревалоризација, со проекции за наредниот петгодишен период, што институциите ќе бидат обврзани да ја имплементираат“. Практиката покажува дека сегашниот модел на валоризација, односно ревалоризација не дава добри резултати, како резултат на низа причини - како од правен аспект така и од аспект на сложени административни процедури, мали кадровски капацитети, бавност на процедурите и сл. Во Нацрт-документот ова не се наведува како проблем, но и понатаму се инсистира на *валоризација и ревалоризација* по сегашниот модел. Со оглед на капацитетите на установите и тенденцијата вештачки да се намалува категоријата со цел културните добра да се задржат во сопствено владеење (на регионално ниво) може да се предвиди дека процесите на валоризација и ревалоризација нема да бидат завршени со декади, а нерегуларностите во категоризирањето и понатаму ќе продолжат да се применуваат.

Документот се осврнува, но не доволно квантитетно на базичните ризици кои во наредниот период ѝ се закануваат на културата, како, на пример, демографски промени, промена на старосната структура на населението, засилена емиграција на млад кадар, несоздадени услови за децентрализација, климатски промени и сл.

ЗАКЛУЧОК

Како завршно согледување, може да се констатира дека Националната стратегија за развој на културата 2026 - 2030 претставува значаен обид за системско согледување на состојбите во културата и заштитата на културното наследство во РС Македонија. Сепак, вистинскиот напредок нема да зависи единствено од стратешките определби и законските рамки, туку, пред сè, од нивната доследна и стручно водена примена. Културата и културното наследство не треба да се третираат како административен или буџетски товар, туку како суштински ресурс за идентитетски, општествен и економски развој. Оттука, неопходни се рационализација на институциите, зајакнување на стручниот кадар, вистинска децентрализација, дигитализација и активно вклучување на културното наследство во туризмот и современите креативни индустрии. Само преку јасна стратегија на дејствување, долгорочна визија и одговорен однос кон културните вредности ќе може да се создаде одржлив и функционален културен систем, способен да го зачува и афирмира македонскиот културен идентитет.

UDK: 304:005.21(497.7)“2026/2030“

338.483.12:930.85(497.7)

DOI: 10.46763/YFNTS2691267j

Користена литература:

1. Јован Ристов. *Инструменти за заштита на културното наследство*. Принт поинт. Скопје, 2008.
2. Јован Ристов. *Интегрирана заштита на културното наследство - правни аспекти*. НУ Конзерваторски центар - Скопје. Скопје, 2011.
3. Јован Ристов. *Правна заштита на македонското културно наследство - огледи на протекторската свест во постсоцијалистичкиот период*. Македонски национален комитет на Синиот штит. Скопје, 2021.
4. Аналитички материјали на Министерството за култура и туризам.